

JAC. MOLESCHOTT LEZING 2025

door

Thomas von der Dunk

Tekst van de lezing gehouden in de Clubzaal van de
Verkadefabriek op zondag 23 november 2025,
met een voorwoord en inleiding door Frans van Gaal.

Deze eerste lezing is georganiseerd door de stichting
Jacob Moleschott.

Voorwoord

Door Frans van Gaal

Op 26 november 2024 was het een historische dag, tenminste voor vijf mensen. Frans van Gaal, sociaal historicus, Denise da Costa, historica en schrijfster, Erica Scheenstra, voorganger en dominee van de PKN in 's-Hertogenbosch, Maarten Sterneberg, grafisch ontwerper en initiator van de Paadjesmakers, historische wandelingen door 's-Hertogenbosch en Rob Koolen, geëngageerd Bosschenaar en arbeidsmarktbemiddelaar. Ze richtten de stichting Jacob Moleschott op. Doel: de naam Jacob Moleschott en zijn gedachtegoed bij een breed publiek bekend te maken en levend te houden. En daarmee blijvende herinneringen aan hem tot stand te brengen. De Moleschottlezing is er een. Er zal nog heel wat meer volgen.

Jacob Moleschottlezing

Jacob Moleschott verdient het om een markante en vooraanstaande plek te krijgen in het collectieve geheugen van de stad 's-Hertogenbosch. Dat kan op verschillende manieren. De stichting in oprichting organiseerde in 2022, ter gelegenheid van de 200e geboortedag van Moleschott, een seminar over de actuele betekenis van zijn werk. De stichting wil ook een monument ter nagedachtenis aan Moleschott tot stand brengen. Zie zo'n jaarlijks terugkerende Moleschottlezing ook als een toepasselijk 'monumentje'.

Voordeel voor de stad 's-Hertogenbosch: ze doet zo mee met het rijtje steden dat verbonden is met prominente lezingen zoals de Jan Terlouwlezing, de Abel Herzberglezing, de Anton de Kom-lezing, de HJ Schoo-lezing en de Johan Huizingalezing.

Geheel in de geest van de veelzijdige Moleschott mag de lezing een uitdagend karakter hebben. In het licht van Moleschotts oeuvre kan het filosofisch van aard zijn maar ook weer heel 'praktisch', dichtbij de mensen. Moleschott was immers filosoof en wetenschapper maar even zo goed politicus en praktisch werkend arts. Een Moleschottlezing mag pregnant, gedurfd, patroon- en taboe-doorbrekend zijn. We gaan controversiële onderwerpen niet uit de weg. De spreker mag zelfs iets hebben van 'de roepende in de woestijn.' Esoterie willen we vermijden. Toegankelijkheid en maatschappelijke relevantie staan voorop.

We zoeken naar denkers, publicisten, schrijvers, wetenschappers, politici en initiatiefnemers die hun nek uitsteken voor demo-

cratie en voortgaande emancipatie. In de eerste aflevering van de Moleschottlezing gaan we voor Thomas von der Dunk, cultuurhistoricus. Hij is freelance publicist en politiek commentator. In 2011 mocht hij de Arondéus-lezing, over de PVV, niet geven. De PVV was gedoogpartner van een VVD-CDA-kabinet. Von der Dunk trok een parallel tussen de vooroorlogse NSB en de PVV. Het kwam een aantal bestuurders net niet uit en was zo even controversieel. Vandaag zien velen dat veel PVV-ers zich tooien met NSB-symbolen. Von der Dunk had dus gelijk. Hij was zijn tijd weer even vooruit, iets wat Moleschott ook regelmatig overkwam. Italiaanse politici, zelfs Moleschotts 'partijgenoten', schrokken zich een hoedje toen hij in 1880 in de Italiaanse senaat een pleidooi hield voor echtscheiding. Vooral iets dat vrouwen in hun recht zette.

Dat is wat we met de jaarlijks terugkerende Jacob Moleschottlezing willen bereiken. Het hoeft zo, nee mag ook niet braaf zijn. Dat was Moleschott als vrijdenkende filosoof ook niet. Hij ging vaak tegen de stroom in. Neem zijn initiatief in 1861. Hij richt dan in Turijn een vereniging op die 'crematie' moest gaan bevorderen. Het is dan nog een bijna verboden onderwerp en vloeken in de kerk. Maar Moleschott durfde al tijdens het hoogtepunt van de macht van de katholieke kerk al te handelen naar zijn adagium: 'Niet God maar de mens dienen'.

Over Jacob Moleschott

's-Hertogenbosch, 1822 - Rome, 1893

De in 's-Hertogenbosch geboren Jacob Moleschott groeit in de negentiende eeuw uit tot een groot, internationaal bekende denker en interdisciplinair wetenschapper. Toch zijn er meer Bosschenaren die hem niet kennen dan wel en is hij in Nederland ook een grote onbekende. Zijn leven is bijzonder productief. Hij is arts met een praktijk; hij is wetenschapper en doceert fysiologie (voedingswetenschappen) en filosofie. Hij is een vernieuwer, initiator, emancipator, democraat, politicus en een vrij- of autonoom denker.

Zijn loopbaan volgt vooral het spoor van de wetenschap en zo belandt hij achtereenvolgens in Utrecht, Heidelberg, Zürich, Turijn en uiteindelijk aan de Università Sapienza in Rome. In zijn leven en werk is er één constante: de missie om op basis van wetenschappelijke verworvenheden de omstandigheden te verbeteren waarbinnen waarin de mens leeft. In de loop van zijn leven weet hij steeds opnieuw op hoog niveau middelen in te zetten om zijn sociaal gedreven werk verder te brengen. De wetenschap staat voor hem in dienst van de vooruitgang der mensheid.

In Italië engageert Moleschott zich met de Risorgimento, de glorende Italiaanse eenheidsstaat en vorming van de natie. Hij maakt tussen 1876 en 1886 deel uit van de Italiaanse senaat. Op

dit podium neemt hij het op voor de door misoogsten en aardappelziektes geplaagde paupers op het Italiaanse platteland. Hij zet daarbij zijn wetenschappelijke kennis in voor meer bestaanszekerheid. In 1880 pleit hij voor invoering van het vrouwenkiesrecht en het recht op echtscheiding. Zijn voortdurende pleidooi voor een sociale politiek maakt hem tot 'vader van de verzorgingsstaat', aldus oud-politi-

Jacob Moleschott

's-Hertogenbosch 1822 - Rome 1893

*Hoogleraar voedingsleer, filosoof, emancipator,
lid van de Italiaanse senaat.*

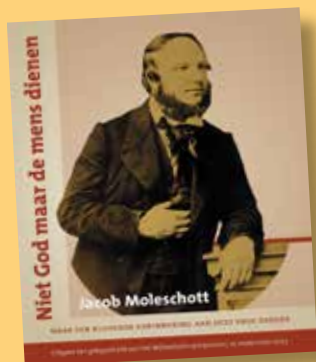
cus en filosoof Ronald van Raak, hoogleraar aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Moleschotts beroemdste uitspraak is ongetwijfeld 'Ohne Phosphor keine Gedanken', zonder fosfor geen gedachten, waarmee hij stelt dat het brein niet los van het lichaam staat: het denken is mede afhankelijk van gezonde voeding (die fosfor bevat) en goede omstandigheden (zoals meer daglicht in woningen). Het wordt zijn leidende gedachte, waarin zijn politieke, filosofische, maatschappelijke en medisch-wetenschappelijke kennis en visies samenkomen. In 1892 neemt Moleschott samen met andere Europese intellectuelen stelling tegen het dan oprukkende antisemitisme.

Moleschotts leven en werk staan in dienst van de wetenschap, sociale vooruitgang, democratie en menswaardigheid. Vandaag zijn die waarden nog steeds hoogst actueel. Immers, de wetenschapsbeoefening staat onder druk. In de huidige tijd groeit de tweedeling in de samenleving. Deze groeiende tweedeling en polarisatie staan een harmonische samenleving in de weg en bedreigt deze zelfs. De macht van het geld lijkt zo immens en onbegrensd dat democratische waarden in gevaar zijn en autocratie op de loer ligt. Veel verworvenheden, die door emancipatie en sociale vooruitgang zijn bereikt, staan in heel Europa op de tocht.

We zien dat mensen worstelen met vragen over gezonde voeding en een gezonde geest. Moleschotts opvattingen en raadgevingen kunnen, vertaald naar de huidige tijd, een belangrijke inspiratiebron zijn.

Als kritisch beschouwer van religie in het algemeen en de katholieke Kerk in het bijzonder was Moleschott tot ver in de twintigste eeuw een omstreden persoon, zeker in zijn toenmaals overwegend katholieke geboortestad. Lange tijd leefde en werkte hij bovendien in het toen verre Italië. Zo raakte Moleschott verguisd en vergeten. We doen de geschiedenis recht als we ervoor zorgen dat hij onderdeel wordt van ons collectieve geheugen, niet alleen in 's-Hertogenbosch, maar in heel Nederland. Hij is te inspirerend om hem te vergeten, sterker nog: hij is een landgenoot om trots op te zijn.

In september 2023 heeft de, toen nog, Initiatiegroep Jacob Moleschott ter ondersteuning van het symposium een magazine uitgegeven met uitgebreide informatie over Jacob Moleschott vanuit verschillende invalshoeken.

Jacob Moleschottlezing 2025

Van neoliberalisme tot neofascisme

De verwording van de Europese democratie

23 november 2025

Tekst van de lezing door Thomas von der Dunk

Deze tekst is ook beschikbaar in boekvorm, zie onze website.

*Thomas van der Dunk tijdens zijn lezing op
23 november 2025. Foto: Hans Kessens.*

© tekst, Thomas von der Dunk, Amsterdam, november 2025.

Uitgegeven door de Stichting Jacob Moleschott,

's-Hertogenbosch, november 2025.

Van deze tekst is via de website een papieren versie beschikbaar.

STICHTING **JAC.
MOLESCHOTT**
'S-HERTOGENBOSCH

www.jacobmoleschott.nl
info@jacobmoleschott.nl

Geachte aanwezigen,

...nooit eerder hebben Nederland en Europa er in de laatste decennia politiek beroerder voorgestaan dan nu. In het oosten kampen we al ruim drie jaar met een Russische agressie-oorlog die met de internationale rechtsorde ook onze eigen veiligheid direct bedreigt. Die bedreiging is, omdat het Poetin – anders dan Stalin na 1945 – niet om behoud van de status quo maar om revanche gaat, ook groter dan tijdens de Koude Oorlog. De hele democratische winst van 1989 staat op het spel, zowel door de halfslachtige westerse militaire steun aan Oekraïne – om van de gevolgen van Trumps zielsverwantschap met mede-autocraat Poetin te zwijgen – als door het Europese opereren elders in de wereld.

Dat betreft vooral het stelselmatige wegkijken, ook door het nu van ellende liefst tweemaal in elkaar gezakte kleuterkabinet-Schoof, bij de genocidale politiek van Israël jegens de Palestijnen de laatste twee jaar. Dit heeft Europa, waarvan het politieke gewicht sinds 1945 sowieso sterk is afgenomen, mondiaal in een isolement gebracht. Elders wordt onze uiteenlopende aanpak van Poetin en Netanyahu terecht als een hypocriet meten met twee maten beschouwd. Vergeefs waarschuwen talloze diplomaten voor de funeste gevolgen daarvan bij pogingen juist het Kremlin internationaal te isoleren – het komt niet vaak voor dat ze op de stoep van het eigen departement demonstreren. De ondanks honderdduizend burgerdoden in Gaza hardnekkig voortdurende blindheid daarvoor van vooral politici ter rechterzijde – van de Nederlandse VVD tot de Duitse CDU – brengt zo op termijn ook Europa zelf in gevaar.

De verklaring ligt in een diametraal tegenovergesteld perspectief op het Israëlisch-Palestijnse conflict. Waar voor ons nog altijd de Shoah het morele ijkpunt vormt, dat die verblinde steun aan Israël verklaart, is dat voor de rest van de wereld het westerse kolonialisme, waarvan juist de stichting van Israël – en niet geheel ten onrechte – als een laatste oprisping wordt beschouwd. Die hardnekkige steun wordt vandaag extra gevoed door een met interne multiculturele spanningen samenhangende even hardnekkige islamofobie – of beter gezegd: meer specifiek door op eeuwenoude clichés berustende anti-Arabishe sentimenten.

Dat Nederland ooit met de Indonesische archipel op tientallen miljoenen moslimonderdanen kon bogen, en dat ook een deel van

de Surinaamse Nederlanders uit moslims bestaat, speelt in de negatieve beeldvorming over de islam amper een rol. Die wordt vooral bepaald door het beeld van de Arabische wereld. Het ontbreekt hier aan de tijd om uitvoerig uit te weiden over de oorzaken daarvan, maar het gaat terug tot de voor het christelijke middeleeuwse Europa traumatische snelle Arabische expansie in de zevende eeuw, de rooftochten van de Saracenen en de vele christenen die op de Barbarijse of Ottomaanse galeien belandden – overigens met krijgsgevangen moslims op de Spaanse en Franse galeien als spiegelbeeld. Maar onderschat voor het heden ook niet de invloed van Hollywood, waar de Arabier tegenover de lelieblanke westerse filmheld vrijwel standaard als de wrede, gewelddadige en onbetrouwbare *bad guy* wordt neergezet.

Die bij sommigen bijna existentiële angst voor ‘de islam’ in het kader van de multiculturele complexiteit van de hedendaagse westerse samenleving vormt uiteraard een belangrijk bron voor de opkomst van rechts-extremistische partijen, die inmiddels in veel Europese landen net als in Nederland op een vast electoraat van een kwart van de stemmen kunnen bogen. Ook in dat opzicht staat Europa er slechter voor dan ooit in de afgelopen tachtig jaar: dit ultrarechtse blok zorgt met zijn stelselmatige aanvallen op de pijlers van de rechtstaat – onafhankelijke justitie, media, cultuur en wetenschap – voor een ongekennde uitholling van de interne democratische stabiliteit, anders dan tijdens de Koude Oorlog.

Met de evidente sympathie voor het huidige nationalistisch-dictatoriale Rusland – Baudet en Wilders hebben zich in het verleden meermaals door Poetin laten fêteren – fungeren deze partijen ook als een soort vijfde kolonne voor het Kremlin, en ondermijnen zij op bijna landsverraderlijke wijze de nationale veiligheid. Met een aloude verdeel-en-heerspolitiek maakt Moskou ook elders in Europa van hun extremistische soortgenoten als nuttige idioten gebruik om de democratie in Europa en daarmee de westerse weerbaarheid en steun aan Oekraïne te ondermijnen.

Voor deze interne belagers van de democratie vormt Trump het lichtende voorbeeld. Europese extremisten delen zijn racistische ideologie, die in haar stelselmatige nativistische onderscheid tussen ‘echte’ Amerikanen en gevaarlijke volksvreemde elementen duidelijk verwantschap met het fascisme uit het Interbellum vertoont. Ja, laten we het gewoon maar eens bij de naam noemen: een deel van wat in de pers soms eufemistisch als ‘radicaal-rechts’ of ‘rechts-populisme’ wordt betiteld, valt op grond van een aantal cruciale opvattingen zonder meer als een soort neofascisme te

betitelen, ook al gaat dat (nog) niet met SA-achtige stoottroepen gepaard.

Die volksvreemde elementen moeten immers uitgeburgerd worden, ook als ze hier geboren en getogen zijn, of zelfs al meerdere generaties wonen. Stimulering van 'vrijwillige' remigratie om 'omvolking' tegen te gaan, zo heet de beoogde deportatie dan met een verhullende term in menig verkiezingsprogramma, ook van Nederlandse partijen. *Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt*, om Goethes *Erlkönig* te citeren – ook dáárover werd recent immers al eens op diverse conferenties openlijk met zoveel woorden gesproken, waarbij ook enkele Nederlandse politici aanwezig waren. Hoezeer haat jegens minderheden voor rechts-extremisten de centrale drijfveer vormt, illustreerden de van agressief racisme en seksisme doorspekte optredens van de recent vermoorde Trump-adept Charlie Kirk – door zijn even abjecte apologeten als het 'bevorderen van conservatieve waarden' schoongewassen.

En de gelijkenis tussen toen en nu blijft niet beperkt tot dit ene aspect. In Trumps onverholen poging tot machtsmisbruik, in de politisering van de rechtspraak door persoonlijke tegenstanders te laten vervolgen, in het wederrechtelijk zonder vorm van proces laten oppakken en uitzetten van migranten, in de persoonlijke onderwerping van het vanouds politiek neutrale leger, in de poging tot gelijkschakeling van pers en wetenschap, bestaan eveneens verontrustende parallellen. Zeker: concentratiekampen ontbreken, en dit neofascisme opereert nog ongeüniformeerd, maar indachtig de coup poging van 6 januari 2021 staan Trump wel degelijk paramilitaire bendes ter beschikking.

Bijna dertig jaar geleden, in 1996, publiceerde de jonge Joods-Amerikaanse historicus Daniel Goldhagen een geruchtmakend boek onder de titel *Hitlers willing executioners*, over de lijdzame manier waarop het Duitse volk zich door de Nazi's had laten gebruiken voor de Shoah. Het kwam er bijna op neer dat dat genetisch was bepaald, dat het antisemitisme de Duitsers aangeboren was, ingebakken in hun cultuur. Waarom, zo vroeg hij, waren de Duitsers niet massaal tegen Hitler in opstand gekomen? Waarom hadden ze de afbraak van hun democratie geaccepteerd, meegewerkt aan de vestiging van een dictatuur?

Wel: het antwoord kan hij vandaag in zijn eigen land vinden, nu dat onder Trump in een ijltempo in een autocratie verandert. Hoeveel Amerikanen werken gewillig of tenminste lijdzaam daaraan mee? Hoeveel agenten of soldaten hebben, omgekeerd, geweigerd aan Trumps illegale deportatiebeleid of diens militaire invasie

van door Democraten bestuurde staten of steden mee te werken? En waar blijft Goldhagen zelf? Ik heb nog nergens gelezen dat hij zich actief in de strijd heeft gemengd, terwijl zijn boek van indertijd daartoe wel zou verplichten. Maar misschien is hij hard bezig aan een volgend groot epos onder de titel *Trumps willing executioners*.

Door gebrek aan tegenkrachten is Trump er nu al binnen een jaar in geslaagd om belangrijke hindernissen op weg naar dictatoriale almacht uit te schakelen. En ook in dat opzicht is, bij alle verschillen, een vergelijking met bijvoorbeeld 1933 zeer leerzaam. De meeste Republikeinse politici, ook zij die vroeger zeer kritisch tegenover Trump stonden, kozen al snel voor hun eigen carrière – de weinigen die het aandurften dat niet te doen, werden door Trump met hulp van electorale grondtroepen al even snel *kaltgestellt*.

Hetzelfde geldt voor leidende figuren binnen de FBI of CIA. Net als het Hooggerechtshof steekt Trump die nu in zijn zak. Hinderlijke besluiten van lagere rechters worden vaak door het Hooggerechts-hof herroepen – en zolang het beroep aldaar nog loopt trekt Trump zich van lagere rechters toch niets aan. Mocht na vele maanden een verwerpelijke maatregel bij de rechter sneuvelen, dan is dat verbod door zijn voldongen feitenpolitiek in de praktijk allang achterhaald.

Tegenwerking? De bevolking van de zelfbenoemde mondiale kampioen van de vrijheid lijkt niet in staat om nu de eigen vrijheid te verdedigen. Velen buigen bij voorbaat mee, om maar geen gedoe te hebben – van advocaten tot mediamagnaten tot universiteiten. Alle topgeneraals werden tijdens een toespraak van de nieuwe Trumptator recent expliciet voor de keuze gesteld: óf meegaan, óf opstappen, en dus einde carrière. Niemand stapte op. Als daarentegen allen dat hadden gedaan, had Trump geen kant uit gekund. Maar zo won hij opnieuw.

Dan het bedrijfsleven: de grootste titanen waren er vanwege hun financiële belangen net als toen als de kippen bij om hun diensten aan te bieden en alle eerdere kritiek in te slikken – in 1933 Krupp en Thyssen, in 2024 Mark Zuckerberg en Jeff Bezos. Uit angst dat een winstgevende megafusie door de inmiddels trumpistische media-autoriteiten verboden zou worden, buigen de grote tv-stations mee. Universiteiten – Harvard uitgezonderd – laten zich uit vrees voor enorm subsidieverlies het beleid vanuit het Witte Huis dicteren. Advocatenkantoren weigeren onder Kremlin-achtige druk diensten aan Trumps tegenstanders, en bieden tegelijk omgekeerd voor honderden miljoenen dollars gratis hun diensten aan Trump aan.

Ja, de optelsom is niet opwekkend. Elk succes voor de nieuwe dictator maakt de kans op volgend succes namelijk groter. En de

dictator in spe gelooft zo dat hij alles kan maken. Het met dit alles gepaarde onderdanige vleiersgedrag van zijn directe omgeving versterkt hem dan in zijn machtswellust en eigenwaan. Als dan ook buitenlandse bondgenoten van de VS in de persoon van NAVO-baas Rutte zijn hielen likken, versterkt hem dat daarin nog meer.

Zeker bij iemand als Trump, wiens hele politieke programma maar uit één letter bestaat – “I”, ik – en die zich al openlijk door zijn paladijnen als de grootste president aller tijden laat huldigen. Op 18 oktober werd, toeval of niet, op TV de uiterst hilarische film ‘The Death of Stalin’ uit 2017 opnieuw uitgezonden. Ik raad iedereen die de uitzending gemist heeft aan om deze alsnog te bekijken. Niet alleen ter vermaak, ook ter lering – het byzantinisme van de stalinistische partijtop anno 1953 toont onthutsende parallellen met de trumpistische hofhouding nu.

Elke keer buigen in de VS de directies van de meeste instituties gemakshalve mee. En als hun leidinggevendenden meebuigen, is het voor hun werknemers heel moeilijk om niet óók mee te buigen. En iedereen die meebuigt, uit kortzichtig eigenbelang of om een concreet wit voetje bij de machthebbers te halen, maakt het daarbij voor de volgende persoon of partij die in Trumps vizier komt, moeilijker om niet mee te buigen – en dus buigt die ook.

Zich verzetten: dat moeten de anderen maar doen. Maar er zijn geen anderen, als iedereen daarop wacht. En dat versterkt weer het idee bij de dictator dat er geen grenzen zijn. Het zorgt er tevens al snel voor dat zelfs elke vorm van tegenspraak onvoorstelbaar wordt. Denk aan de moedige bisschop van Washington Mariann Budde die het bij Trumps inauguratie begin dit jaar aandurfde een paar kritische kanttekeningen te maken. De verbijstering op het gezicht van de president en vooral zijn vazallen herinnert aan die van Ceaucescu op die memorabele dag vlak voor kerst 1989, toen de menigte buiten op dat plein in Boekarest zich openlijk tegen hem keerde.

Dat velen nu in de VS zo makkelijk meebuigen en daarmee direct of indirect aan de afbraak van de rechtstaat meewerken, heeft diverse redenen en oorzaken. En die houden ook een belangrijke waarschuwing in voor Europa, waar onze eigen fascistoïde partijen een zelfde eenvormige patriarchale witte en van ‘on-Nederlandse’ of ‘on-Duitse’ elementen gezuiverde samenleving willen creëren.

De eerste reden is dat de rechtstaat voor de overgrote meerderheid zo vanzelfsprekend is dat zij zich niet meer kan voorstellen wat het verlies ervan zou betekenen. Amerikanen – van naoorlogse immigranten afgezien – hebben überhaupt geen enkele ervaring met een dictatuur in eigen huis, en voor veel Europese volkeren ligt die

tachtig jaar terug. Dat is inmiddels voor nieuwe generaties hooguit theoretische kennis uit de verhalen van grootouders, geen zelf ervaren en daarmee biografisch doorleefde historische werkelijkheid meer. Daarbij kwam de onrechtstaat van Hitler en Mussolini voor veel Europeanen van buitenaf: zonder zo'n invasie, aldus een soort onbewuste geruststellende notie, kan die ontsporing ons 'dus' niet gebeuren.

Dat maakt mensen makkelijker ontvankelijk voor de opvatting van rechts-extremisten dat de door hen aangeroepen 'Wil van het volk', zogezegd de *Volonté generale* van Rousseau, de doorslag moet geven: als het volk in meerderheid iets 'wil', dient dat onverkort te gebeuren, met voorbijgaan van de rechtstaat, die burgers tegen mogelijke willekeur van de overheid, en daarmee ook de minderheid tegen de willekeur van de meerderheid beschermt.

Daarbij is essentieel dat de overgrote witte heteromeerderheid de rechtstaat zelf niet zo hard nodig denkt te hebben, omdat zij nooit op grond van maatschappelijke vooroordelen fundamenteel institutioneel onrecht ervaren heeft – het Toeslagenschandaal betrof een bepaalde etnische en sociale groep burgers waarmee de meerderheid zich niet makkelijk kon identificeren. De intrinsieke boodschap van velen luidt dat de minderheid ook op het gebied van haar rechten maar moet afwachten wat de meerderheid voor haar in petto heeft. Minderheden – etnische, religieuze, seksuele, waar ikzelf toe behoor – hebben dan echter op grond van hun historische groepservaring niet de luxe om zich dan niet ongerust te maken. Het is namelijk erg makkelijk om te stellen dat andermans in een afwijkende levensstijl uitmondende identiteit niet zo belangrijk is, wanneer je eigen identiteit met die van de meerderheid samenvalt en daarom zo vanzelfsprekend is dat je je dat niet eens meer realiseert.

In dat opzicht – en hier zien we opnieuw parallellen tussen Amerika en Europa – is het de vaste salamitactiek van neofascisten om eerst de meest kwetsbare minderheden aan te pakken. Hun lot laat de meeste anderen tamelijk onverschillig – in elk geval zullen weinigen zich openlijk voor hen engageren, want je zou dan ook zélf slachtoffer kunnen worden van de haat die nu (nog) aan je voorbijgaat. En naarmate meer minderheden successievelijk zijn uitgeschakeld, is dat ook met de rest gemakkelijker te doen, omdat elk van hen vaak angstvallig zwijgt om niet het volgende slachtoffer te worden, en vaak ook nog even bewust in de waan gelaten wordt dat het inderdaad dat lot bespaard zal blijven. Vaak blijkt die poging tot onzichtbaarheid dan uitstel van executie. Zoals de Duitse predikant

Martin Niemöller noteerde, toen hij uiteindelijk in 1937 óók in het concentratiekamp was beland:

*Als die Nazis die Kommunisten holten, habe ich
geschwiegen, ich war ja kein Kommunist.*

*Als sie die Sozialdemokraten einsperrten, habe ich
geschwiegen, ich war ja kein Sozialdemokrat.*

*Als sie die Gewerkschafter holten, habe ich nicht
protestiert, ich war ja kein Gewerkschafter.*

*Als sie die Juden holten, habe ich nicht protestiert,
ich war ja kein Jude.*

*Als sie mich holten, gab es keinen mehr, der
protestieren konnte.*

Deze ontboezeming illustreert hoe essentieel de houding van de anderen is. Lees, naar de parlementaire praktijk vertaald: die van het politieke midden – ook in Nederland. Rechts-extremisten halen ook in de meest hectische omstandigheden, die velen naar een ‘sterke leider’ doen snakken, zelden bij verkiezingen in hun eentje een absolute meerderheid. Zelfs bij die van maart 1933 na de Rijksdagbrand, lukte dat Hitler niet. Zij kunnen hun dictatuur langs legale weg slechts vestigen als gematigde krachten – uit angst, kortzichtigheid of plat opportunisme – daarin toestemmen, daaraan voorafgaand samenwerking als iets ‘gewoons’ voorstellen, en zo het gedachten-goed van de extremisten legitimeren, of zelfs deels overnemen om hen de wind uit de zeilen te nemen.

Dat was wat in 1933 in Berlijn gebeurde, toen de katholieke *Zentrum*-partij voor het *Ermächtigungsgesetz* stemde en Hitler zo de daarvoor benodigde tweederde meerderheid leverde. Een beslissing die deels op terechte angst en deels op valse hoop was gebaseerd: de hoop dat het wel mee zou vallen, dat de dictator in spe snel ingekapseld zou worden en zich zou matigen, of zich door incompetentie zelf zal uitschakelen, en de retoriek puur retoriek was – hij meent het niet echt.

Wel, laat ik U één ding verzekeren: in dat opzicht spreken rechts-extremisten wèl de waarheid. Zij menen wat ze zeggen, en proberen dat vervolgens ook te doen. Zie Trump: die houdt stevast woord, wat weinigen een jaar geleden wilden geloven. En dat geldt dus ook ten onzent voor de Partij Voor Vreemdelingenhaat en het Forum Voor Dictatuur. Maak U geen illusies.

En ‘de anderen’ houden dat niet tegen als hij eenmaal echt de macht mocht hebben om te doen wat hij belooft. Zie Wilders’ grote Amerikaanse voorbeeld nu. Vertel mij wie Uw idolen zijn, en ik vertel

U wie U bent. Waar Wilders een fan is van Trump, Poetin, Orban én Netanyahu – de vier autocraten die momenteel de grootste bedreiging voor Europa's democratie, veiligheid en slagvaardigheid vormen – is het evident waar hij voor staat. Er bestaat inmiddels geen excuus meer voor de weigering dat onder ogen te zien.

Is Europa beter tegen zo'n dictatoriale machtsovername gewapend dan Amerika? Misschien wel in institutionele zin, doordat men in veel Europese landen dankzij het kiesstelsel niet makkelijk snel de absolute meerderheid zal krijgen. Groot-Brittannië vormt met zijn districtenstelsel de belangrijkste uitzondering. Maar als het gaat om mentale weerbaarheid ben ik heel wat sceptischer.

Ook wat die van Nederland betreft. Sterker: er is alle reden om aan te nemen dat ingeval van een nieuwe fascistische dictatuur nog een veel groter deel van de huidige bevolking zal collaboreren dan in 1940 het geval was. Je kunt de meest kansrijke kandidaten daarvoor in Den Haag bijna nu al aanwijzen. Dat maakt ook al die vrome verklaringen op 4 mei op de Dam en elders over 'Dat nooit weer' inmiddels zo onuitstaanbaar gratuit. Want waar zouden veel van die ambtsdragers zélf staan als het er echt op aan komt?

Mede als gevolg van de onvoorstelbare puinhoop die het gefaseerd geïmplodeerde Kabinet van Nationale Schande van het landsbestuur heeft gemaakt, heeft slechts 4 procent van de bevolking – 4 procent! – nog vertrouwen in de politiek. En ik moet U bekennen: ook bij mij is dat vertrouwen tot nul gedaald, en gezien de misereabele keuzes van een belangrijk deel van het Nederlandse electoraat ben ik niet van plan dat weer snel terug te krijgen. Ruim een derde daarvan is namelijk blijkens recent opinieonderzoek gevoelig geworden voor de populistische lokroep om een sterke man die nu eens echt eindelijk al die knopen zal doorhakken die jarenlang on-aangeroerd zijn gebleven. Dat is het perverse neveneffect van het totale falen van juist dit zo nadrukkelijk ultrarechtse 'droomkabinet'. 'Hoop, lef en trots', weet U nog wel?

Afgaande op de Orde van Advocaten komen niet alleen PVV en FvD met het ene na het andere antirechtstatelijke voorstel. Ook BBB en JA21, en inmiddels eveneens de VVD, nemen het daarmee niet meer zo nauw. Het recht is voor hen steeds meer een sta in de weg voor de 'Wil van het Volk'. De verdediging van de rechtstaat – en dat is een zeer gevaarlijke ontwikkeling – raakt steeds meer gepolitiseerd, en dreigt iets van uitsluitend linkse en middenpartijen te worden.

Ook hier vallen parallellen te trekken met het Interbellum. Waar het CDA na het bijna fataal geworden gedoogavontuur met Wilders van 2010 een zeer duidelijke streep heeft getrokken, is de VVD de

afgelopen twee jaren onder Dilan Yesilgöz sterk naar rechts geradicaliseerd. Althans in de Tweede Kamer en de ministersploeg – door een deel van de Senaatsfractie en fatsoenlijke VVD-burgemeesters in den lande wordt dit juist met ontzetting geconstateerd. Die van Doetinchem, opgescheept met de gevolgen van de lafheid van zijn Haagse partijgenoten in het AZC-dossier, wond er laatst terecht ook geen doekjes om.

Dat doe ik dus evenmin. We kunnen daarvoor natuurlijk allerlei vriendelijker, ontwijkende omschrijvingen gaan gebruiken, maar die radicalisering vormt de kern. Veelzeggend was het feit dat Yesilgöz ook nu nog de PVV niet (zoals je van echte liberalen zou mogen verwachten) om principiële, maar om praktische redenen – ‘hij leverde niet’ – afwijst, en suggereert dat de afstand tot Klaver even groot is als die tot Wilders. Misschien is die dat inmiddels door haar toedoen inderdaad. Behoud van de hypotheekrenteaftrek staat kennelijk op dezelfde hoogte als behoud van de rechtstaat.

Maar de ontsporing van de VVD begon al twee jaar geleden, met de hardnekkig volgehouden nareizigersleugen van iemand die ooit zelf ook een nareiziger was. Yesilgöz is de hoofdverantwoordelijke voor de huidige Haagse puinhoop en heeft Wilders en zijn gedachtengoed vergaand gelegitimeerd. En om vervolgens haar eigen politieke huid te redden heeft ze recent besloten Nederland onbestuurbaar te maken. Dat zij daar op 29 oktober niet op is afgerekend is een blamage voor het Nederlandse electoraat. Mocht zij straks opnieuw weer minister worden, dat is dat een nog veel grotere voor de Nederlandse staat.

*Thomas van der Dunk tijdens zijn lezing op
23 november 2025. Foto's: Maarten Sterneberg.*

Ja, ik word scherp in mijn oordelen, ook over personen – en dat zal ik voor de rest van deze lezing ook blijven. De tijd van eufemismen voor moreel wangedrag, eufemismen waaraan men zich in Den Haag veelvuldig omwille van de lieve vrede bezondigt, is wat mij betreft voorbij. U bent dus gewaarschuwd. Dat voelt misschien ongemakkelijk, maar als U een gemakkelijke lezing wilt horen, moet U voor een andere spreker kiezen, iemand uit het Gooise talk-show-babbelcircuit.

Helaas blijft het niet bij één incidentele uitglijder. Om de populistische onderbuik te behagen, stemde de VVD recent (met de SGP, een vrouwvijandige theocratische club die om een of andere rare reden als het staatsrechtelijk geweten van Den Haag geldt!) voor strafbaarstelling van illegaliteit en van het verlenen van hulp aan onderduikers (sic!). Hetzelfde gold voor een zowel juridisch krankzinnige als moreel verwerpelijke motie om, onder het letterlijk aanroepen van Trump als inspiratiebron, 'Antifa' tot terroristische organisatie te bestempelen.

"Ik houd niet van dat gedachtengoed", zo praatte Yesilgöz dit naderhand goed. Laat die woorden even goed tot U doordringen: Ik houd niet van dat gedachtengoed – dus daarom verbied ik het. Nu, dan weet ik ook nog wel wat gedachtengoed dat rijp is voor een verbod. Dezelfde grondhouding zien we ten opzichte van Extinction Rebellion, dat, hoe hinderlijk vast ook voor gehaaste automobilisten, altijd vreedzaam demonstreert – anders dan de geradicaliseerde boerenachterban van de BBB als sterke arm van de agro-industrie.

Dat de AIVD herhaaldelijk zeer duidelijk maakt dat – anders dan in de jaren zeventig – er nu geen sprake is van een terroristische dreiging van links, en die vandaag juist zeer duidelijk van rechts komt, wordt genegeerd. Toen tijdens recente anti-AZC-demonstraties het fascistische tuig door de straten van Den Haag en Amsterdam trok, en – naar eigen zeggen ter verdediging van de Nederlandse cultuur – links en rechts de boel kort en klein sloeg, onderwijl 'Wij zijn Nederland' brullend, bestonden twee VVD-ministers het om te verkondigen dat het rechts-extremistische gehalte van deze van vreemdelingenhaat doordrenkte geweldsuitbarsting nog helemaal niet duidelijk was. Dat we het, aldus Eelco Heinen, vooral 'niet politiek moeten maken'.

De van de spandoeken spattende boodschap dat sommige Nederlanders het land uit moeten, is volgens de uit het Gooise Laren afkomstige Heinen dus 'niet politiek'. Tja – ik formuleer het maar even cynisch – dat is natuurlijk inderdaad een politiek thema dat, anders dan de hypotheekrenteaftrek, de gemiddelde VVD-minister in zijn welvarende witte bubbel niet raakt.

Een rapport van de AIVD waarin dat politieke gehalte ook nadrukkelijk werd geconstateerd en in voor de dienst ongekend duidelijke bewoordingen werd gesteld dat sommige Haagse politici daarvoor met hun opruiende taal in hoge mate medeverantwoordelijk zijn, werd aanvankelijk door een paar politieke passanten die nu tijdelijk voor minister spelen en wij morgen weer vergeten zijn, onder tafel gehouden, want dat kwam electoraal even niet uit. Maar we hoeven ter bevestiging van de analyse van de AIVD alleen maar aan Wilders' aanwezigheid bij diverse demonstraties te denken, waar hij relschoppers tegen de plaatselijke overheid ophitste – in diverse gemeentes is het bestuur al voor die straatteerur bezwaken.

Zulke relschoppers voelen zich ongetwijfeld extra gelegeitmeerd omdat eerder toenmalig minister van Justitie David van Weel met een zeker begrip – in plaats van met een felle veroordeling – had gereageerd op een notoire rechtsextremist die bij Ter Apel bij wijze van eigenhandige 'grenscontrole' jacht op – ik citeer – “donkere mensen of iets wat er op lijkt” was gaan maken. Dat ook de naar uitvoering van de spreidingswet snakkende burgemeester in Ter Apel zich dan, net als zijn collega in Doetinchem, door de regering in de steek gelaten voelt, laat zich denken. Het is deze ongekende lafheid en labbekakkerigheid van een aantal Haagse bewindslieden die het meest verontrust.

Samen met de oorverdovende stilte binnen hun eigen partij na deze ontsparing, doet dat bij mij serieus de vraag rijzen of ik als linkse Nederlander nog wel op een basaal niveau mijn rechtse medeburgers kan vertrouwen. Zij die uit opportunisme meebuigen met de fascistoïde onderstroom, vormen, wanneer zij zich op invloedrijke maatschappelijke posities bevinden, het grootste probleem. Zij effenen direct en indirect de weg voor de verdere verwording van de democratie.

Het electoraat van extreem-rechts zelf bestaat voor een groot deel uit lager opgeleiden, omdat de prijs voor de multiculturele samenleving zowel in cultureel als in materieel opzicht niet in de villawijken maar in de volkswijken wordt betaald. In materieel opzicht door concurrentie op de woningmarkt (prijsoptdrijvend) en de arbeidsmarkt (loondrukkend), waarbij de baten vooral in de villawijken worden geïncasseerd. En in cultureel opzicht, omdat men zich in de volkswijken, waar men wegens geringere economische zelfredzaamheid meer op de bureu aangewezen is, dus eerder van de veranderde eigen leefomgeving vervreemd voelt.

Wat dat betreft zijn sociaal-culturele en sociaal-economische (on)zekerheid in zekere zin communicerende vaten: wie zich econo-

misch zekerder voelt, kan meer culturele onzekerheid aan, en vice versa. In de volkswijken komt beide samen, en dat verklaart mede de electorale steun voor extreem-rechts, en de daarmee gepaarde afkeer van kosmopolitisme, met in het verlengde daarvan ook van Europa, dat met zijn open grenzen snel als een bedreiging voor de eigen bestaanszekerheid wordt gezien.

Bijna iconisch was in dat opzicht wat er vlak vóór het roemruchte referendum over de Europese grondwet in 2005 in Frankrijk gebeurde. De directie van een autofabriek in Mulhouse in de Elzas had besloten om deze naar de aanstaande EU-lidstaat Roemenië te verplaatsen. De Franse arbeiders mochten mee, mits ze voortaan ook met Roemeense salarissen genoegen namen. Dat laatste was de directie voor zichzelf uiteraard niet van plan, integendeel. Deze prettige besparing op de loonkosten, die dus de bedrijfswinst fors vermeerderde, vormde een goed argument tegenover de aandeelhouders om het eigen salaris juist fors te verhogen.

Kan het dan verbazen dat veel van die arbeiders vervolgens zeggen: Europa, nee bedankt? Europa – en laat dat een cruciale boodschap zijn – zal alleen brede steun bij dat deel van de bevolking kunnen verwerven én behouden, als in de praktijk bij sociaal-economische tegenstellingen niet meer stelselmatig met een beroep op ‘de markt’ het belang van multinationals en multimiljonairs – een marxist zou nu zeggen: het grootkapitaal – prevaleert.

Hier hebben we natuurlijk de onderliggende kern van de zaak te pakken: van de zegetocht van het neoliberalisme vanaf de jaren tachtig, die ook te sterk het beleid in Brussel heeft bepaald – wel economische vrijheid, geen sociale zekerheid. Daarvan heeft een maatschappelijke bovenlaag zeer royaal geprofiteerd, en een onderlaag juist vaak de wrange vluchten geplukt. De bodem onder de algehele maatschappelijke onvrede vormt de gegroeide ongelijkheid tussen een kleine sociaal-economische elite, die dankzij gehaaide Zuidas-advocaten en hun internationale soortgenoten amper belasting betaalt, en de lagere middenklasse, voor wie veel zekerheden van de verzorgingsstaat – vast werk en inkomen, betaalbare huisvesting, veilig pensioen – als gevolg van de veel bejubelde marktwerking zijn weggevallen.

Denk, voor Nederland, even aan de stuitende trots waarmee Stef Blok als minister het hele departement van volkshuisvesting als ‘overbodig’ ophief, omdat de markt alles zou oplossen. We weten inmiddels de uitkomst: een tekort aan betaalbare sociale woningbouw, en zelfs met een modaal inkomen totaal onbetaalbare huren in de vrije sector, vooral in en rond de grote steden.

De financiële kloof is in Europa nog niet zo extreem als in Amerika, waar Elon Musk nu een bonus dreigt te krijgen die dubbel zo groot is als de hele Nederlandse staatsbegroting. De corrumperende werking daarvan zal duidelijk zijn: hiermee kan politiek beleid worden gekocht, zoals Musk en de andere technomiljardairs ook bij Trump hebben gedaan, die nu Europa onder druk zet om de regels voor zijn financiers fors te versoepelen.

Geld speelde in de Verenigde Staten altijd al een veel te grote politieke rol – om senator te worden moet je eigenlijk bij voorbaat miljonair zijn – maar nu geldt vrijwel letterlijk *one dollar, one vote* en is elke begrenzing daarvan verdwenen. In het verlengde daarvan beschouwt Trump zijn presidentschap nu als een verlengstuk van zijn eigen bedrijf, waarbij nationale belangen aan eigen financiële ondergeschikt worden gemaakt. Denk aan zijn opereren in het Midden-Oosten. Eén extra ‘Trump-Tower’ weegt voor hem zwaarder dan een compleet ontworpen Gazastrook.

Maar ook in Europa hebben de topinkomens van CEO’s soms een absurde omvang aangenomen. Hierbij gaat het – anders dan bij pakweg een restauranthouder – meestal niet om risicodragende ‘ondernemers’, maar de facto om overbetaalde kantoorklerken zonder veel eigen financieel risico. Doen ze het goed, dan krijgen ze een gouden bonus, doen ze het slecht, dan krijgen ze een gouden handdruk. Op de bedeling zijn ze in elk geval zelden aangewezen. Door sommige politici wordt deze inkomenskloof dan als een logische beloning van ‘hardwerkende Nederlanders’ gebagatelliseerd. Maar de écht hardwerkende medelander – hier in de buurt in de varkensslachterijen op de Peel, in de distributiecentra van Horst aan de Maas of iets verderop bij aspergetelers in het Limburgse Linne – wordt al jarenlang uitgebuit, en verliest bij ontslag of een ongeval snel ook nog het dak boven zijn hoofd.

En de beïnvloeding van de politiek door het grote geld moge bij ons niet met Amerika te vergelijken zijn: die sluipende corruptie via partijfinanciering vinden we ook hier. De voorzitter van de commissie fondsenwerving van het CDA in 2021 schonk zelf het voor een Nederlandse partij enorme bedrag van 1,2 miljoen euro. Dat men hem dan naar de mond praat, ligt voor de hand. Wiens brood men eet, diens woord men spreekt. In elk geval werd niet, als verwacht, de ‘linkse’ Hugo de Jonge, maar de door hem gewenste rechtse Wopke Hoekstra lijsttrekker. De hoofdsponsor van de VVD twee jaar later was Frank van Gool van Otto Workforce, een dubieus uitzendbureau voor arbeidsmigranten. Voor wat hoort wat. Of bent U zo naïef te denken dat hij voor een half miljoen niets terugverwacht?

En inderdaad: al vijf jaar ligt er een zeer kritisch rapport van de commissie-Roemer over de vergaande uitbuiting van buitenlandse uitzendkrachten, die geen enkele bestaanszekerheid kennen en wegens gebrek aan netwerk en taalkundige vaardigheid tegenover misbruik als verdienmodel machteloos staan. Voor die structurele uitbuiting bestaan vast economisch heel plausibele verklaringen, die in de ogen van de Nederlandse profiteurs vast ook heel plausibele argumenten vormen om eraan vast de houden. Maar die hadden de Nederlandse slavenhouders in Suriname indertijd in eigen ogen vast ook. Ik zeg het maar even zo.

Eén partij trapte bij het nemen van maatregelen om aan deze misstanden een einde te maken stevast op de rem, ik hoef niet uit te leggen welke. En nadat na vijf jaar eindelijk NSC-minister voor Sociale Zaken Eddy van Hijum met een wetsvoorstel in die geest was gekomen, schoof zijn dubbel demissionaire opvolgster Mariëlle Paul dit één dag na de verkiezingen plotseling eigenhandig opzij, na contact met de uitzendbranche. In Nieuwsuur kwam zij met een stuitend korte non-argumentatie – “ik heb gewoon een andere afweging gemaakt” – om vervolgens uiterst verontwaardigd te reageren – “ik vind dat een heel smerige gedachte” – als iemand enige samenhang tussen besluit, datum en lobby suggereert. We moeten het natuurlijk niet politiek maken.

Voor hoe onnozel houdt ze ons? Het zal vast mijn leeftijd zijn, maar ik heb met dit soort gehuichel weinig consideratie meer. Deze stap buiten de kiezer om herinnert aan de even achterbakse poging indertijd van Rutte om op een achternamiddag de dividendbelasting af te schaffen. En dan zijn sommigen verbaasd dat men cynisch wordt over Den Haag. In het spelen van de vermoorde onschuld blijkt Paul overigens een uitstekende leerling van haar partijleidster, die sinds haar aantreden voortdurend brutale leugenachtigheid met beledigde majesteit combineert, zodra iemand door die leugens heen prikt.

Laat ons tot slot uitzoomen van de concrete alledaagse politiek vol smerige gedachten naar de grotere historische lijnen, voor een beter zicht op de samenhang der dingen. Dat brengt de afzonderlijk aangestipte aspecten samen. De titel van deze lezing luidde ‘Van neoliberalisme tot neofascisme’. Ik zie inderdaad het tweede als feitelijke uitkomst van het eerste, en de relatie tussen beide is deze.

Daarvoor moeten we teruggaan tot 1989, de Val van de Muur, en de daaruit resulterende implosie van de Sovjet-Unie. Vladimir Poetin heeft die eens als de grote catastrofe sinds 1945 betiteld, en op één specifieke manier ben ik dat met hem eens. Namelijk voor de

West-Europese samenleving, die tot dan toe gekenmerkt werd door het zogeheten Rijnlandse model, waarbij niet de belangen van de *shareholders*, maar van de *stakeholders*, niet die van de aandeelhouders maar van alle burgers, voor het sociaal-economische beleid doorslaggevend zijn.

Met de Sovjet-Unie viel, hoe miserabel die in de praktijk ook functioneerde, het politiek-economische alternatief van een communistisch maatschappijmodel voor het westerse kapitalistische weg – en daarmee ook tevens de daaraan verbonden westerse angst voor een revolutie. Het was mede deze angst voor revolutie, in samenhang met de in de Tweede Wereldoorlog uitmondende economische crisis van de jaren dertig, die er na 1945 voor zorgde dat de bovenlaag bereid was om mee te werken aan de opbouw van de verzorgingsstaat, waarbij de factor kapitaal macht inleverde ten bate van de factor arbeid. In grote landen als Frankrijk en Italië scoorden communistische partijen toen een kwart van de stemmen; ook bij ons kwam de CPN in 1946 uit op een voor het establishment schokkende tien procent. Om de arbeidersklasse met het kapitalisme te verzoenen, moest men het temmen.

Die politieke noodzaak verdween met de Sovjet-Unie, waardoor het al eerder ingezette neoliberalisme vrij spel kreeg, met de geleidelijke afbraak van de collectieve sector (en daarmee de kracht van de politiek zelf) door privatisering en vermarkting als gevolg. De kaste van bonanerende graaibankiers en consorten die toen de remmen los kon gooien, draaide er ook niet langer omheen: nu doen we gewoon weer wat wij willen. Met dank aan de globalisering en digitalisering, die het mogelijk maakt landen fiscaal tegen elkaar uit te spelen, weet zij sindsdien steeds beter haar miljarden aan de samenleving te onttrekken.

De algehele welvaartsstijging na 1989 zorgde er daarbij voor dat de meeste burgers in hun consumentendrift de gestaag groeiende welvaartskloof en machteloosheid van de overheid slikten, en zelfs de door bancaire uitspattingen veroorzaakte kredietcrisis van 2008 geen ommekeer bracht. Er heerste toen weliswaar even een revolutionaire stemming, waarbij in Amerika zelfs bustrips werden georganiseerd die gedupeerden langs de megavilla's van de profiteurs voerden. Maar voor een daadwerkelijke opstand en revolutie hadden de meesten toch nog teveel te verliezen. Geen twijfel: als wat in 2008 was gebeurd, honderd jaar eerder was gebeurd, als zulk wan-gedrag van bankiers grote bevolkingsgroepen in diepe armoede had gestort, dan waren een paar hunner beslist geëindigd aan een lan-taarnpaal.

Los van de groeiende ongelijkheid had de dominantie van het neoliberalisme desastreuze gevolgen voor het functioneren van de overheid. De overheid moest ook zelf bedrijfsmatig opereren, op basis van ver doorgevoerde efficiëntie winstgevend zijn, wat betekende dat elke instantie maatschappelijke probleemgevallen naar andere ging doorschuiven, en – zie de Jeugdzorg – zich alleen over de makkelijker gevallen wilde ontfemen. Waar de collectieve sector gebouwd was op samenwerking, zoals in ziekenhuizen, scholen en universiteiten, moest die samenwerking nu door concurrentie met de daaraan gekoppelde afrekencultuur worden vervangen.

De belangrijkste profiteurs daarvan waren de PR-bureaus die goed verdienden aan de van bovenaf afgedwongen pogingen van universiteiten om elkaars studenten in te pikken. Dat bij onderwijs de eindscore niet alleen afhankelijk is van de kwaliteit van de docent, maar ook van de kwaliteit van de student, bleek managers maar moeilijk aan het verstand te brengen. Is een school waar alle leerlingen een 10 krijgen, een goede school? De vraag stellen is het antwoord geven.

Voor een gezonde relatie met de burger was de nieuwe neoliberale overheid even fataal: op basis van het thatcheriaanse credo *there is no such thing as society* werd het belang van collectieve verantwoordelijkheid van burgers voor hun samenleving terzijde geschoven. Hebzucht was goed, en het algemeen belang heette het best gediend te worden als iedereen zijn eigen belang nastreefde. Ingevolge het dominante meritocratisch wereldbeeld werd de relevantie van toeval, relaties en afkomst voor de kansen van individuele burgers ontkend.

Rijkdom werd daarmee per definitie eigen verdienste, en dat heeft ook dat hele fabeltje van de vermogende Nederlander als automatisch ook hardwerkende Nederlander de wereld in geholpen. “Succes is een keuze”, om de toenmalige positiviteitsgoeroe Emil Ratelband te citeren, dus als je géén succes had, was dat je eigen schuld. Iedere pechhebber en nieuwkomer moest zich gewoon maar leren invechten, om Rutte te citeren – als premier in Nederland als geen ander de verpersoonlijking van de geestelijke neoliberale leegte, steevast elk maatschappelijk vraagstuk tot een persoonlijk aanpassingsprobleem reducerend.

En waar elk maatschappelijk vraagstuk tot een persoonlijk aanpassingsprobleem wordt teruggebracht, wordt de politieke relevantie van botsende maatschappijvisies, en dus van politieke ideeën en ideologie ontkend. TINA – *there is no alternative*, heet het dan: het komt slechts op de technisch beste uitvoering van onvermijdelijke

door de markt gedicteerde beslissingen aan. Dat is ook de kern van de hedendaagse visieloze managerstechnocratie.

Als ideologie en visie uit het maatschappelijke debat verdwijnen, verdwijnt ook de intrinsieke morele samenhang tussen politieke standpunten op uiteenlopende beleidsterreinen. Bij verkiezingen leidt dat tot het cafetariamodel: men kiest wat net toevallig op dat moment het lekkerst smaakt; de hype van de week bepaalt sterk de keuze. Een week later kan daardoor weer iemand anders er met de electorale winst vandoor gaan – zo gewonnen, zo geronnen. Het leidt tot kiezers die zeggen te twijfelen tussen PVV en D66, tussen BBB en de Dieren. Wat voor onsamenhangend wereldbeeld heb je dan in godsnaam? Van enige langetermijnbinding is zo geen sprake meer. Zwevende kiezers leiden vervolgens tot zwevende politici die amechtig hun kiezers achterna rennen om ze niet bij de volgende hype meteen weer te verliezen.

Daarbij benaderde de neoliberale overheid in de lijn van het bedrijfsmatige denken de kiezer steeds meer als consumenten met louter rechten (die steeds luidruchtiger worden opgeëist) in plaats van als burgers met maatschappelijke verplichtingen. Een consument kan bij een slecht product lui op zijn gat blijven zitten tot het gebrek door anderen verholpen is, een burger zal dan soms zelf iets moeten doen.

De met dit consumentisme verbonden vrolijke reclameleugen dat alles een win-win-situatie is – terwijl het in de politieke werkelijkheid vaak om kiezen uit twee kwaden draait – heeft de individuele offerbereidheid van veel ingezetenen voor het algemeen belang tot nul gereduceerd. Dat wreekt zich nu bijvoorbeeld bij het weerstaan van de Russische agressie. In abstracto is de meerderheid voor forse versterking van Defensie geporteerd – maar zodra het even concreet wordt, staat behoud van de eigen privileges centraal. Toch niet dat geld ervoor weghalen bij mij! Daar mogen, inderdaad, ‘de anderen’ voor dokken.

En dán, als het maatschappelijke leven niet de beloofde permanente win-win-situatie blijkt, ligt het zoeken naar een zondebok in de vorm van ‘voorgetrokken’ (moslim)migranten en andere minderheden voor de hand. Om hen de schuld voor het woningtekort en alle andere ellende in de schoenen te schuiven teneinde zo ‘ons Nederland weer terug te krijgen’. Voor sommige partijen is dat een dankbare afleiding van de maatschappelijk veel problematischer, maar voor henzelf winstgevende laagbetaalde arbeidsmigranten, die een veel groter contingent vormen.

Omdat de met een groeiende welvaarts kloof gepaarde neoliberale vermarkting van de samenleving een toenemend deel van de bevolking van de gevestigde politiek en de democratische instituties heeft vervreemd, en die laatste beide niet in staat zijn om de verlangde én verwachte basale zekerheid op het gebied van wonen, werk en inkomen te bieden, wordt een groot deel van de bevolking ontvankelijk voor enerzijds de Sirenenzang van een sterke leider om de vermeende Augiasstal op te ruimen, en anderzijds voor het leggen van de schuld bij 'de buitenlanders' die onze banen en huizen zouden inpikken.

Het is op basis van deze uit het neoliberalisme voortvloeiende maatschappelijke onzekerheid dat het neofascisme recent zulke electorale kansen kreeg, en zo de democratische vrijheidsbelofte van 1989 voor heel Europa anno 2025 in het autocratische tegendeel dreigt te eindigen. Dat risico is des te groter, wanneer de traditionele rechtse partijen geen grens durven trekken, maar uit electoraal opportunisme in het xenofob-populistische discours blijven meegaan omdat de kleine materiële kortetermijnsbelangen van de bovengemiddeld welvarende eigen achterban de doorslag geven, en zij daartoe bereid blijven om 'tijdelijk' een pact met de neofascistische duivel te sluiten.

Thomas von der Dunk, november 2025